

Observacions sobre la traducció llatina del Talmud (París, mitjan segle XIII)*

Ulisse CECINI, Óscar de la CRUZ PALMA, Eulàlia VERNET I PONS

Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut: 10.11.2015 — Acceptat: 07.04.2016

Resum. L'objectiu d'aquest article és el d'oferir alguns dels trets característics presents en la traducció llatina del Talmud, anomenada *Extractiones de Talmud*, que fou elaborada a París pels volts de 1244-1245.

Aquestes *Extractiones de Talmud* són importants pel fet que configuren la primera traducció més o menys extensa del Talmud. Aquesta primera traducció llatina es caracteritza per ser força extensa, però no pas completa, car ofereix una selecció de diferents llocs talmúdics, amb finalitat teològica i pensada per a la refutació del judaisme.

Feta una breu presentació del context en què neix aquesta traducció llatina, se'n fa una descripció del text, bo i comentant-ne alguns exemples, per tal de valorar-ne la qualitat.

Correspondència: Eulàlia Vernet i Pons. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. Plaça del Coneixement, edifici MRA. E-08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). UE. Tel.: 00 34 935 868 797. A/e: eulalia.vernet@uab.cat. <http://pagines.uab.cat/lattal>.

* Aquest article ha estat elaborat dins el marc del projecte d'investigació «The Latin Talmud and its Influence on Christian-Jewish Polemic», finançat per l'European Research Council de la Unió Europea (FP7/ 2007-2013 / ERC Grant agreement n. 613694 [<http://pagines.uab.cat/lattal>]); també, al seu torn, és el resultat escrit de la conferència «*Lex super os vel in ore*: la traducció del Talmud (תורה שבעל פה) al llatí durant el segle XIII», presentada per U. Cecini, Ó. de la Cruz i E. Vernet durant l'assemblea anual celebrada per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics el dia 2 de juny de 2015 a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans.

Paraules clau: Talmud, traducció llatina del Talmud, literatura llatina antijueva, polèmica antijueva

Observations on the Latin translation of the Talmud (Paris, mid-13th century)

Abstract. This article presents some of the characteristic features of *Extractiones de Talmud*, the Latin translation of the Talmud, which was carried out in Paris in around 1244-1245.

Significant due to being the first large-scale translation of the Talmud, *Extractiones de Talmud* is a highly thorough but incomplete rendering. Consisting of selected passages of the Talmud, it was undertaken for a theological purpose and with the intention of refuting Judaism.

Following a brief overview of the context in which the translation was performed, the text is described and some examples are discussed with a view to appraising the quality of the translation.

Keywords: Talmud, Latin translation of the Talmud, Latin anti-Jewish literature, anti-Jewish polemic

1. Presentació. Aproximació al Talmud

La tradició jueva professa que Déu donà al poble escollit la Llei escrita (la Torà) i que fou Moisès qui va rebre en el mont Sinaí, inscrites, les taules dels manaments de la Llei de Déu. Però també confessa que hi va rebre la Llei no escrita, la qual és anomenada *Torà oral*,¹ una llei que és considerada igualment sinaítica i autèntica.

Per al judaisme, ambdues lleis, l'escrita i l'oral, tenen el mateix origen comú, sinaític i diví, de manera que cap d'elles no deriva pas de l'altra.²

1. Denominada en hebreu *Tôrâ še-bê-ʿal pæb* (תורה שבעל פה) «Llei que és en i sobre la boca», expressió traduïda literalment en llatí com a «lex super os vel in ore» (per exemple, en el BnF, ms. lat. 16558, f. 97ra-b).

2. Precisament la tradició oral és la base de la major part dels costums rituals que regeixen la vida dels jueus i, tot i que sol ser ignorada per la tradició cristiana, la veritat és que no és menys important que la Torà escrita mateixa (l'Antic Testament dels cristians). La Torà oral es posa per escrit en època rabínica, és a dir, després de la destrucció del temple i la ciutat

Aquests principis professats pel judaisme apareixen perfectament reflectits, sense anar gaire lluny, en la introducció anònima que encapçala la traducció llatina del Talmud de què tractem en aquest treball (*Extractiones de Talmud*, prol.; Bibliothèque Nationale de France [BnF], ms. lat. 16558, f. 97ra-b):³

Ut autem quae translata sunt melius intelligi possint, sciendum quod iudaei dicunt duas leges in monte Sinai Dominum Moysi tradidisse: una est lex in scripto, et alia est lex super os vel in ore, sicut patebit inferius. Porro legem in ore Talmud, id est documentum seu doctrinam, anthonomasice vocant.

La transmissió de la Llei oral hebrea anà creixent d'una manera progressiva, ja des de bon principi, amb l'afegitó de comentaris rabínics de caire consuetudinari que tenien l'objectiu d'actualitzar i contextualitzar cada cas concret. Arran d'aquest fet, després de la destrucció definitiva del temple i de Jerusalem, es va fer cada cop més necessari fixar-la per escrit: aquesta compilació, iniciada ja a finals del segle II dC, és anomenada *Mixnà*, substantiu derivat de l'arrel verbal *šānā*, 'repetir' (hebr. שָׁנָה > arrel consonàntica semítica *šny-).⁴

Paral·lelament, la tradició oral de la Mixnà —ara fixada per escrit— anava essent comentada i estudiada pels savis rabins: és així com es crea un ampli segon corpus exegetíc, encarregat de comentar la Mixnà i que portarà el nom de *Guemarà*.⁵

La tradició escrita que recull la Mixnà amb els comentaris rabínics de la Guemarà rep el nom de *Talmud*, substantiu derivat de l'arrel verbal *lāmad*

de Jerusalem, en època ja postintertestamentària. Una definició recent amb finalitats prope-dèutiques sobre la Torà es pot llegir en Ruiz Morell (2014).

3. Trobem altres definicions, ben similars a aquesta, en la traducció d'alguns passatges talmúdics. Vegeu l'exemple citat a l'apartat 4 (*Extractiones de Talmud, Ber. 5a*; BnF, ms. lat. 16558, f. 100va-b). N. B. Editem en un cos de lletra menor els passatges interpretats com a glosses dels traductors o bé com a comentaris tardans, tals com els de Raixí; vegeu nota 9.

4. El nostre traductor llatí tradueix la paraula *Mixnà* com a *recordata* o *recordatio*. La Mixnà, doncs, recull la *Llei oral* (és una col·lecció de sentències halàquiques, destinades a interpretar i completar la Torà). És obra canònica per al judaisme rabínic, car és considerada Torà oral. La llengua amb què fou redactada és l'anomenat *hebreu mixnaic* o *hebreu rabínic 1*, una llengua viva encara. Els rabins de la Mixnà es coneixen com a *tanaites*, paraula que trobem habitualment traduïda en la versió llatina del Talmud com a *magistri*.

5. El substantiu arameu determinat *ḡmārā*² deriva de l'arrel verbal גמר (**gmr-*), que en hebreu significa 'finalitzar' i en arameu 'conèixer bé', 'estar preparat per a respondre' (Jastrow, 1903, p. 255). La Guemarà recull les discussions dels rabins sobre la Mixnà. La llengua amb què fou escrit aquest corpus de textos és l'anomenat *hebreu rabínic 2* (una llengua morta) o bé *araméu rabínic*. Els rabins de la Guemarà són anomenats *amoraites*.

‘aprendre, estudiar’ (hebr. לָמַד > **lmd-*), mot que en llatí fou traduït literalment com a *doctrina* (semblantment, un derivat verbal de *doceo*, amb el mateix significat).⁶ El plural hebreu *talmudim* fa referència a les dues tradicions talmúdiques: la de Babilònia —més extensa i coneguda a Europa, el Talmud de Babilònia— i la de Jerusalem —o Talmud de Palestina.⁷ Hem pogut constatar que la *Vorlage* talmúdica que segueix la traducció llatina del Talmud és la del Talmud de Babilònia.

D'ençà de finals del segle XIX, l'edició més reproduïda del Talmud de Babilònia és l'anomenada «edició de Vílnius», impresa en la capital lituana a

6. Derivat de l'arrel verbal hebrea i aramea **lmd-* ‘aprendre, estudiar’, Talmud és un nom deverbal que significa ‘estudi’ i ‘ensenyament’, ‘doctrina tradicional’, ‘estudi de la tradició’: d'aquí arriba a designar el comentari de la Mixnà. El terme *Talmud* a vegades s'interpreta igualment com a sinònim de Guemarà, és a dir, el comentari a la Mixnà. Aquesta segona accepció és la que veiem reflectida en el pròleg a la versió llatina (*Extractiones de Talmud, Ber. 5a; BnF, ms. lat. 16558, f. 97rb-97va*): «Sciendum etiam quod in quaelibet *macecta* primo ponitur Mynsa, quod interpretatur “recordata” vel “recordatio”, et est quasi thema seu materia quae in illa *macecta* prosequenda est aut tractanda, et illud quod super hoc textitur aut construitur Talmut proprie solet dici.» El Talmud, format per dos corpus textuals d'època i origen divers —la Mixnà i la Guemarà—, pot ser considerat l'obra cabdal de la literatura rabínica, una literatura de rabins escrita durant el període clàssic del judaisme rabínic (segles I-VIII dC) i que és hereva de l'única branca del judaisme d'època intertestamentària que va sobreviure a la catàstrofe de la destrucció de Jerusalem i el temple (70 dC): el fariseisme.

7. Durant el període clàssic del judaisme rabínic es duu a terme, d'una manera paral·lela en els dos centres més importants del judaisme, Palestina i Babilònia, la redacció d'ambdós *Talmudim*: el *Talmud de Jerusalem* (segle V) i el *Talmud de Babilònia* (segles VII-VIII). La cano-nització com a Torà (oral) de la Mixnà va produir inevitablement que aquest text es convertís en objecte d'estudi i interpretació, tal com ho era la Torà escrita. Quant al Talmud de Jerusalem, fou redactat en la seva major part a Tiberíades (la fixació del text data de la primera meitat del segle V); alguns tractats, però, es feren a Cesarea. La llengua amb què és escrit és l'araméu occidental. Com a tret propi, val a dir que no es limita a comentar la Mixnà, ans hi inclou una gran quantitat de material hagàdic, exeegètic i litúrgic. Dels 63 tractats de la Mixnà, només en comenta 39: hi manquen els ordres cinquè (*Seder Qādāšim*, סדר קודשים) i sisè (*Seder Tāhōrōt*, סדר טהרות). Quant al Talmud de Babilònia, és una obra redactada entorn de l'acadèmia babilònica de Sura (la fixació del text data del segle VIII). Ofereix un comentari a 36 tractats i mig dels 63 que configuren la Mixnà: hi manquen, doncs, els tractats que ja no tenien sentit a Babilònia (pel fet de ser fora de Palestina i pel fet d'haver desaparegut ja definitivament l'esperança del nou temple). A més a més del mer comentari mixnaic, s'hi recopilen tota mena de llegendes (*midraixim*), històries de rabins, qüestions de medicina, matemàtiques i astrologia. És una obra que ha anat creixent en cercles concèntrics, amb revisions contínues: a causa de la seva gènesi i transmissió clarament oral, no s'hi ha de buscar un *Urtext*, tot i que s'hi puguin resseguir diferents estrats.

partir del 1886 gràcies a la tasca dels germans Romm, ambdós impressors.⁸ Aquesta edició canònica edita en la columna central la Mixnà i la Guemarà, mentre que en els marges hi ha presents comentaris rabínics posteriors, els més destacables dels quals són els de Raixí (1040-1105),⁹ les glosses del qual també són presents en la versió llatina del Talmud.

Com és sabut, les edicions modernes de les traduccions del Talmud editen amb lletra versaleta el text de la Mixnà i, amb rodona, el de la Guemarà. Quant a la nostra edició llatina, formalment, així també nosaltres emprarem la versaleta, per tal de reflectir que s'esdevé el mateix exactament en el cas de la versió llatina, tal com mostra l'exemple següent, el qual marca amb versaleta la traducció llatina de la Mixnà (Sab I, 3); a continuació, el comentari corresponent a la Guemarà hi apareix en rodona:¹⁰

Extractiones de Talmud, M Šab. 1,3 (BnF, ms. lat. 16558, f. 124rb-124va):
 CONSUTOR NON DEBET EXIRE CUM ACU SUA PROPE VESPERAM SABBATI, NE FORTE
 OBLISCATUR ET DEFERAT EAM IN SABBATO. SIMILITER NEC SCRIPTOR CUM PENNA
 SUA. NEC EXPEDICULARE SE DEBET HOMO IN SABBATO —glossa Salomonis: quia qui
 occidit pediculos, quasi qui occideret camelum—; NEC DEBET LEGERE CUM CANDELA
 SABBATI —glossa: ne forte male luceret et tangeret illam ad accendendum et solveret sabbatum.

Extractiones de Talmud, Šab. 12b (BnF, ms. lat. 16558, f. 126ra-b): NON EST
 LEGENDUM CUM LUCERNA SABBATI —ne forte necesse sit emungere eam—. Dicit Rava
 [sc. Rabbâ (רַבָּה)]: Etiam si esset alte in duplici mensura unius hominis vel etiam
 in longitudine duorum stimulorum vel etiam in altitudine decem domuum
 unius super alteram, non debet homo legere cum lumine illius. Verum est, quod
 unus solus non potest legere, sed duo bene possunt, si enim unus vellet emungere

8. Emprem i citem en aquest article l'edició actualitzada i bilingüe *Talmud Bavli* (1990-), coneguda també com a «edició de [Jerome] Schottenstein», pel nom del mecenes que en subvencionà la publicació. Quant al Talmud de Palestina, emprem l'edició bilingüe (encara incompleta) de H. W. Guggenheimer, *The Jerusalem Talmud* (2000-).

9. En hebreu, Š'lomoh Yišḥāqī (שלמה יצחקי), conegut en llatí com a Salomon (Isaacides). Aquest rabí del segle XI és un dels comentaristes més importants de la Bíblia i sobretot del Talmud. És ben cert que les traduccions llatines del Talmud del segle XIII fan servir Raixí d'una manera àmplia. Quant al tema de les glosses de Raixí en la traducció llatina del Talmud, vegeu Hasselhoff (2015) i la nota 37.

10. En tots els textos de les *Extractiones de Talmud* citats en aquest article, per a transcriure text hebreu substituïm el sistema que fem servir en el projecte «The Latin Talmud and its Influence on Christian-Jewish Polemic» pel sistema de transcripció molt semblant de l'Institut d'Estudis Catalans, adoptat per TAMID, perquè hi hagi homogeneïtat entre les transcripcions dins dels textos citats i en la resta de l'article.

alius prohiberet. Et nonne legimus in *barraitha* [*sc.* < aram. *barāitā*⁹ (ברייִתא)]¹¹ quod nec unus nec duo? Dicit rby Eleazar [*sc.* Rabbī ʾĒlʾāzār (רבי אֶלְעָזָר)]: Hoc non est quaestio, quia hoc est quando duo legunt in uno libro, illud quando in duobus. Dicit rab Huna [*sc.* Rab Hūnā⁹ (רב הוּנָא)]: Etiam decem est hoc prohibitum —ne scilicet legant ad illam—. Dicit Rava: Si est dives homo, bene potest legere cum lucerna —glossa: quia habet famulos qui emungent—. Et nonne legimus quod homo non leget cum lumine lucernae ne inclinet eam? Dicit rby Hysmael [*sc.* rabbi Yišmāʿel bān ʾĒlišā⁹ (רבי יִשְׁמַעֵל בֶּן אֶלְיָשָׁע)]: Ego legam nec inclinabo. Quadam vice legit et voluit eam inclinare et ait: Quam magna sunt verba sapientium qui dicunt quod NON EST LEGENDUM CUN LUCERNA SABBATI ne forsitan inclinetur!

Si bé la traducció llatina del Talmud, segons comentarem tot seguit, fou elaborada per a la refutació del judaisme, la veritat és que l'exercici d'objectivitat i de racionalisme que s'hi aplica és també molt clar: el pròleg mateix pretén justificar els problemes amb què ha hagut d'encarar-se el traductor quant a la incompatibilitat entre la llengua hebrea i la llatina; per a fer-ho, ofereix al lector un breu tractat de fonètica amb la finalitat de justificar els criteris de transcripció de determinades paraules hebrees al llatí (*Extractiones de Talmud*, Prol.; BnF, ms. lat. 16558, f. 98rb-va):¹²

Postremo sciendum est quod latinarum defectus litterarum miram nobis difficultatem generat et quasi imposibilitatem scribendi gallicum et hebraeum, ut primas sillabas gallici istarum dictionum: ·venite·, ·tenete·, ·sedete· et similibus; et ultimam harum: ·domine·, ·domina·, ·dominam· et omnium huiusmodi, ita frequenter est in hebraeo. Et in hoc habent hebraei remedium, quia, cum sex punctorum differentias habeant pro sono vocalium, una earum in talibus servit eis, quae quasi inter ·e· et ·eu· medium habent sonum, sicut in gallico. Ad hunc sonum —forsitan pro nostra possibilitate— formandum, in quibusdam dictionibus post primam litteram vocalem non adponimus, sed quasi duas sillabas in unam coactamus, sicut in hiis: ·mna·, ·bdellium·, ·Smyrna·, ·gnarus·, ·Gnidum·, ·pneuma· et similibus. Similiter crebro faciendum est in hebraeo, ut dicatur et

11. En el pròleg de les *Extractiones de Talmud* apareix una explicació de la paraula (BnF, ms. lat. 16558, f. 97va): «Barraitha, id est forinseca, et accipitur pro illo quod aliquando non fuit in Talmud, sed postmodum insertum, sicut nos decretales dicimus extravagantes.»

12. Tot aquest passatge fa referència als signes de vocalització masorètics que marquen quantitativament i qualitativa les vocals hebrees: *hiriq qatan* (Ⓢ) i *hiriq gadol* (Ⓢ), *tseré* (Ⓢ), *segol* (Ⓢ), *holam* (Ⓢ) i *vau holam* (Ⓢ), *qamats* (Ⓢ) i *patah* (Ⓢ); així com també als quatre signes de les vocals ultrabreus: el *xevà* simple (Ⓢ) i els tres *xevàs* compostos, és a dir, *hataf qamats* (Ⓢ), *hataf patah* (Ⓢ) i *hataf segol* (Ⓢ).

scribatur: ·rby·, ·Smuel·, ·smay·, —id est ‘audi’— ·nozri·, ·cenhezrim·, ·mykra·, et non: ·raby·, ·samay·,¹³ ·noceri·, ·cenhezerym·, ·mykara·, et sic in similibus, quae quasi infinita sunt.

Així mateix, desglossa un lèxic de paraules tècniques de la tradició talmúdica ‘donades en singular i en plural’, per tal de poder emprar-les en la traducció llatina sense perjudicar l’essència de l’original. Tal com veurem en l’exemple il·lustratiu, farà també una descripció, a més a més, de l’estructura del Talmud, bo i donant informació sobre el nombre d’ordres (hebr. *śdārīm*),¹⁴ així com fent distinció de les parts corresponents en tractats (hebr. *massəktôt*),¹⁵ capítols (hebr. *p̄rāqīm*)¹⁶ i sentències (hebr. *h̄lākôt*)¹⁷ amb versicles (hebr. *pāsūqīm*)¹⁸ (*Extractiones de Talmud*, Prol.; BnF, ms. lat. 16558, f. 97rb):

Continet autem sex libros, quorum duo non habentur a multis: unus dicitur [I] *Çeraym*, id est ‘Seminum’; alius [VI] *Tearod*, id est ‘Mundiciarum’; unus quattuor aliorum appellatur [II] *Mohed*, id est ‘Terminus’; alius [IV] *Iessuhoc*, id est ‘Salvationes’; tertius est [III] *Nassym*, id est ‘Mulieres’; et quartus [V] *Kazassim*, id est ‘Sanctuarium’.¹⁹

Istorum quilibet *cezer*, id est ‘ordinatio’ et gallice ‘attirement’, nuncupatur, et *cezarim* dicitur in plurali. Horum etiam quilibet in plures *macectot*, id est in plu-

13. Noteu que, en aquest cas, així com també en el cas de *rega*⁶ (veg. *infra*, p. 93), la gutural *ain* és transcrita gràficament per una *y*.

14. Llatí pl. *cezarim*, sing. *cezer*, i hebr. pl. *śdārīm* (סְדָרִים), sing. *sēdār* (סֶדֶר).

15. Llatí pl. *macectot*, sing. *macecta*, i hebr. pl. *massəktôt* (מִסְכֵּתוֹת), sing. *massəket* (מִסְכֵּת) —la forma arameïtzada i determinada del substantiu en sing. és *massəktā*⁷ (aram. מסכתא).

16. Llatí pl. *parakym*, sing. *perec*, i hebr. pl. *p̄rāqīm* (פְּרָקִים), sing. *p̄rəq* (פְּרָק).

17. Llatí pl. *halakoth*, sing. *halaka*, i hebr. pl. *h̄lākôt* (הִלְכוֹת), sing. *h̄lākā* (הִלְכָּה).

18. Llatí pl. *patukym*, sing. *pathuc*, i hebr. pl. *pāsūqīm* (פְּסוּקִים), sing. *pāsūq* (פְּסוּק).

19. Hem indicat amb parèntesis quadrats el nombre de l’ordre segons el cànon present en l’edició esmentada de Vîlnius. Les transcripcions llatines de tots aquests ordres talmúdics tenen el corresponent equivalent en hebreu: «*Çeraym*, id est ‘Seminum’» (heb. *seder Z̄rā’īm*, סדר זרעים); «*Tearod*, id est ‘Mundiciarum’» (heb. *seder Tāhōrôt*, סדר טהרות); «*Mohed*, id est ‘Terminus’» (heb. *seder Mō’ed*, סדר מועד); «*Nassym*, id est ‘Mulieres’» (heb. *seder Nāšīm*, סדר נשים); «*Kazassim*, id est ‘Sanctuarium’» (heb. *seder Qādāšīm*, סדר קודשים). Quant al llat. «*Iessuhoc*, id est ‘Salvationes’», aquest terme hauria de fer referència certament al quart ordre del TB, que correspondria, segons el Talmud de Vîlnius, a l’hebreu *seder N̄zīgīn* (סדר נזיקין) ‘danys’. Se sap, però, que en les fonts medievals aquest ordre va ser designat amb el nom de *seder Yšū’ôt*, és a dir, l’ordre de Salvació, el qual tractava dels preceptes i les regulacions que servien per a governar la vida i les accions de l’individu i de l’ajama: per tant, servia per a protegir i portar la salvació del dèbil i desamparat enfront de l’opressor i confirmar a tothom els seus drets i privilegis.

res ‘libros’, dividitur partiales, et *macecta*, id est ‘fundamentum’, dicitur in singulari. Sed etiam quaelibet *macecta* plures *parakym* continet, id est ‘iuncturas’ aut ‘copulas’, *perec* in singulari, quod nos ‘capitulum’ appellamus. Item unusquisque *perec* suas continet *halakoth*, id est ‘sententias’, quod vocant ‘*miaudées*’; *halaka* est singularare. Item *halaka* suos habet *patukym*, id est ‘decisiones’, gallice ‘*tai-llement*’, quas nos quandoque ‘auctoritates’, quandoque ‘propositiones’ et quandoque ‘versus’ consuevimus nominare; *pathuc* est singularare.

En definitiva, doncs, tal com hem pogut anar veient, la traducció llatina del Talmud, elaborada a París entre els anys 1244 i 1245,²⁰ mostra un exercici de traducció no pas allunyat dels criteris científics moderns. Malgrat tot, resulta igualment evident que hi havia la voluntat de convertir la traducció en un instrument de refutació del judaisme.²¹

2. Circumstàncies

És important de recordar que, a l’inici del segle XII, probablement per primera vegada en el *Dialogus contra Iudaeos* de Pero Alfonso d’Osca (escrit ca. 1100), i poc després en el tractat *Adversus Iudaeorum inveteratam duritiam* de Pere el Venerable (escrit ca. 1140), és quan comencen a aparèixer citacions del Talmud en la literatura llatina.²²

20. Quant a aquesta datació, nova en la bibliografia, vegeu Fidora (2015a).

21. De fet, en ser una selecció (*extractiones*), el criteri de tria no hauria de ser pas merament aleatori. Això no obstant, el traductor diu —potser retòricament— que hauria volgut donar més llocs talmúdics, quan afirma explícitament en el pròleg (BnF, ms. lat. 16558, f. 98vb): «notum sit omnibus ista legentibus et audientibus quod multo plura transtulissem, si mea regerer potestate tempusque et optimitatem interpretis habuissem». Tot i que encara no n’hem copsat el criteri de selecció, el fet és que la major part de passatges traduïts resulten ser, als ulls d’un lector llatí —és a dir, del món cristià medieval—, passatges anecdòtics, per no dir també supersticiosos o fins i tot ridículs.

22. De fet, aquesta data és del tot conseqüent, si tenim present que el Talmud de Babilònia a l’Europa cristiana asquenazita no hi deuria haver estat conegut fins al segle XI, tot i que la qüestió és debatuda encara. En terres musulmanes d’al-Àndalus, però, el Talmud podria haver arribat de Babilònia en dates més primerenques, ja cap als segles VIII-IX, segons es dedueix d’algunes al·lusions i llegendes d’autors posteriors (quant a aquest tema, vegeu Ashtor, 1973, vol. 1, p. 120-122; Stillman, 1979, p. 51-84; Fishmann, 2011; Vidas, 2014, p. 115-149). En aquest sentit, fóra interessant de subratllar, amb relació a l’arribada del Talmud a la Península, que no és pas mera casualitat que el segle X sigui l’època de la restauració dels estudis hebreus en terres d’al-Àndalus, és a dir, a Sefarad, sota la influència de l’esplendent cultura àrabiga.

En el primer cas, Pero Alfonso cita el tractat de *Berakhot*, que tradueix literalment per *Benedictiones*, per a refutar que Déu tingui cos físic.²³ En el segon cas, Pere el Venerable fa referència expressament al Talmud com un text que la tradició llatina acaba de descobrir.²⁴

Abraham ibn Daud diu que fou Yehudà ben David Hayyuj (ca. 945-1000) qui «restaurà la llengua sagrada en la seva perfecció, després que hagués estat negligida per tota la diàspora» (Feliu, 2010, p. 9).

23. PETRUS ALPHONSI, *Dialogus*, p. 12: «Si nosse cupis, ubi scriptum sit: in prima parte vestre doctrine est, cuius vocabulum *Benedictiones*. Si igitur vis scire quomodo: dixerunt deum habere caput et brachia [...].» Noteu que Pero Alfonso ja tradueix la paraula hebrea *Talmud* per *doctrina*, concordant amb el que hem dit més amunt, en el redactat relacionat amb la nota 6. La mateixa idea apareix en la traducció llatina del Talmud, en *Ber. 6a* (BnF, ms. lat. 16558, f. 101va): «Unde habes quod Dominus ponit sibi philacteria? Quia scriptum est: “iuravit Dominus in dextera sua et in brachio fortitudinis suae” (Is 62,8): “fortitudinis”, id est philacteriorum. Sicut scriptum est: “Dominus dabit populo suo virtutem” (Sl 28,11), id est philacteria. Et sicut scriptum est: “videbunt omnes gentes terrae quod nomen Domini —id est philacteria— invocatum est super te et timebunt te” (Dt 28,10). També en *Ber. 6a*: «In una domo philacteriorum Domini scriptum est: “quae est gens ut populus tuus Israhel gens in terra...” etc. (2Sa = 2Re 7,23). In secunda domo scriptum est: “nec est alia natio tam grandis quae habeat deos adpropinquantes sibi, sicut Deus noster adest cunctis obsecrationibus nostris” (Dt 4,7). In tertia domo scriptum est: “beatus es tu Israhel, quis similis tui, popule, qui salvaris?” (Dt 33,29). In quarta scriptum est: “faciet te Dominus Deus tuus excelsiorem cunctis gentibus...” etc. (Dt 28,1; cf. 26,19).» Si mirem el context a continuació, en què torna a aparèixer la filactèria i la referència a Ex 33,23, sembla seguir la referència al Talmud de *Ber. 7a* (BnF, ms. lat. 16558, f. 103ra): «“Videbis posteriora mea; faciem autem meam videre non poteris” (Ex 33,23), quia quando volui noluisti, quando scilicet “abscondit faciem suam” (Ex 3,6; Is 8,17) ne videret eum in rubo, “quia abscondit faciem suam”, meruit habere claritatem vultus. Et quia timuit, “timuerunt filii Israhel accedere ad eum” (cf. Ex 34,30), et quia noluit respicere ad Deum, vidit Deum “palam et non per aenigmata et figuras Deum videt” (Nm 12,8). Quid est “posteriora mea videbis”? Quia ostendit ei nodum philacteriorum suorum.»

24. PETRUS VENERABILIS, *Adversus Iudaeorum inveteratam duritiam*, 5 (ed. de Friedmann 1985, p. 125-126; també en J. P. Migne, PL 189, col. 602): «Produco igitur portentuosam bestiam de cubili suo, et eam in theatro totius mundi, in conspectu omnium populorum ridendam propono. Profero tibi coram universis, o Iudee, bestia, librum tuum, illum, inquam, librum tuum, illum Thalmuth tuum, illam egregiam doctrinam tuam, prophetis libris et cunctis sententiis authenticis praeferendam.» Resnick (2013, p. 125) n’ofereix una traducció en anglès. No tenim prou espai aquí per parlar de la tradició de lectura del Talmud al món llatí, però cal destacar l’ús que en farà Ramon Martí al *Pugio Fidei*, així com diversos conversos espanyols de la primera època moderna. Per a aquest panorama, vegeu Szpiech (2013, especialment cap. 4, sobre autors del segle XIII: p. 121-142) i Szpiech (2014).

La intenció d'ambdós autors fou la de recórrer al Talmud per tal d'aportar informació sobre el judaisme rabínic, bo i citant-ne fonts genuïnes. Sense allunyar-se del contrast tradicional entre l'Antic i el Nou Testament com a argument d'autoritat, aquests dos autors posaven en pràctica una nova estratègia per a la literatura de refutació del judaisme, portant a col·lació una obra sagrada de la tradició jueva, com és el cas del Talmud. I, atès que tots dos van fer el mateix quant a la tradició alcorànica per a la refutació de l'islam, són testimonis del fet que, a partir del segle XII, s'inicia una nova tendència de tipus racionalista, la qual fa ús de les fonts internes de les religions per a rebatre'n l'autoritat.

Aquest nou recurs o mètode, no obstant això, no acabava de donar resultats de conversió, de manera que nous intents de refutació van apareixent amb el decurs dels anys: entre els dies 25 i 27 de juny de 1240 se celebra a París la famosa disputa pública entre el convers Nicolau Donin i alguns mestres rabins,²⁵ que acudien a defensar el Talmud davant de les trenta-cinc acusacions que Donin —jueu convertit al cristianisme el 1236—, poc abans, en 1238/1239, dirigí al papa Gregori IX.²⁶ Tot i que sembla que la relació de Donin havia estat suficient per a motivar la condemna del Talmud, el fet és que, a continuació, a partir de la mort del papa Gregori IX (el 22 d'agost de 1241), el Talmud és traduït al llatí: el papa successor, Innocenci IV (escollit el 25 de juny de 1243, després de dos anys *sede vacante*) en confirmarà la condemna en una epístola datada el 9 de maig de 1244, tot i que, al mateix temps, demanarà al rei de França i al bisbe de Túsculum —llavors ja legat de la seu apostòlica—, Odó de Châteauroux, la revisió del text del Talmud, potser per la reacció de protesta per part de la comunitat jueva (Loeb, 1880, p. 248-249).²⁷

25. La versió hebrea de la disputa identifica quatre noms de rabins, mentre que la versió llatina en cita únicament dos, dels quals també transmet les deposicions al procés: Rabí Vives de Meaux (Yehiel ben Josef de París) i rabí Judà ben David de Melun. Els altres dos rabins identificats són rabí Moisès ben Jacob de Coucy i rabí Samuel ben Solomon de Château Thierry o de Falaise (vegeu Chazan, 2012, p. 38). La citada disputa de París va ser un desencadenant per a la celebració de la segona disputa al mateix lloc el 1269, en la qual el Talmud (hebreu i llatí) va continuar fent-se servir com a argument d'autoritat. Vegeu Ragacs (2001), que prepara l'edició de la versió hebrea d'aquesta acta.

26. N'hi ha una traducció anglesa feta per Hoff (2012, p. 102-121). Quant al text llatí, vegeu l'edició de Loeb (1881, p. 253-270; 1882, p. 39-55), feta a partir del manuscrit de la BnF (ms. lat. 16558, f. 211va-217vb).

27. De fet, en el pròleg a la traducció del Talmud (citats més amunt, *Extractiones de Talmud*, Prol.; BnF, ms. lat. 16558, f. 97ra), el seu redactor anònim indica en l'inici en primera persona que «de mandato venerabilis patris Othonis Thusculanensis, episcopi apostolicae

Per tot plegat, el decurs dels anys 1244-1245 degué ser un temps de revisió de la condemna del Talmud durant la qual s'hauria pogut elaborar, abans de la confirmació definitiva de la condemna, una traducció del text que hauria permès d'aprofundir en les afirmacions sostingudes per Nicolau Donin en 1238/1239. Malgrat aquesta intenció, demostrada per la posició presa pel mateix sant pare, segons la nostra opinió, els traductors haurien actuat sabent que ja no seria possible de commutar la condemna del Talmud i pensant a obtenir un corpus de passatges talmúdics que servissin —talment servien els trenta-cinc articles de Donin— com a material per a la redacció d'obres de controvèrsia.

La traducció llatina del Talmud no fou completa («pauca de innumeris erroribus», diu el pròleg), sinó que fou una selecció que apareix intitolada *Extractiones de Talmud*. Poc temps després, els llocs escollits seqüencialment foren reorganitzats temàticament, un índex evident de les finalitats antijueves i de controvèrsia inherents a la traducció.²⁸

Efectivament, aquesta nova aproximació a la lectura del Talmud per part d'Odó de Châteauroux no serví pas per a canviar-ne el punt de vista: la rogativa dirigida del papa Innocenci IV al rei Lluís IX el 12 d'agost de 1247 n'obtindrà, com a resposta, la condemna definitiva,²⁹ segons la sentència pronunciada per Odó el 15 de maig de 1248.³⁰

3. Conservació i transmissió

La traducció llatina del Talmud (París, 1244-1245),³¹ anomenada *Extractiones de Talmud*, es conserva, en la seva forma més elaborada, en un dossier que conté, a més a més dels passatges talmúdics traduïts al llatí, tot un mate-

sedis legati, pauca de innumeris erroribus [...] transtuli diligenter», confirmant clarament la seqüència que hem descrit.

28. La intenció antijueva d'aquesta versió temàtica es copsa d'una manera evident si mirem els subtítols utilitzats, com per exemple: «De blasphemiiis contra Christum et beatam virginem», «De blasphemiiis contra Deum», «De malis quae dicunt de *goyim*, id est christianis».

29. Hoff (2012, p. 97-98) té una traducció en anglès d'aquest document de condemna.

30. Hi ha una traducció en anglès d'aquesta sentència, feta per Hoff (2012, p. 100-101).

31. Havent fet una nova relectura dels pròlegs, hem datat aquesta traducció entre els anys 1244 i 1245, és a dir, durant el procés de revisió de la primera condemna, seguint el qual aquest dossier probablement es va anar forjant. Vegeu Fidora (2015*a* i 2015*b*).

rial de caire exegetíc, explicatiu i d'indexació, tal com hem comentat. D'aquest dossier, se'n conserven vuit manuscrits, datats dels segles XIII-XVII, la majoria dels quals, però, són fragmentaris.

A aquests vuit manuscrits, quant a la transmissió del text de la traducció llatina, cal afegir-hi el testimoni valuós del Talmud de Florència (*F*), un exemplar de tres volums del Talmud de Babilònia, el qual, en els dos darrers, conté glosses marginals que reproduïxen —amb variants textuals significatives— el text de les *Extractiones*. La llista dels testimonis manuscrits és la següent:³²

- P*: París, BnF, ms. lat. 16558 (segle XIII).
W: Breslau, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, ms. I Q 134 a, *tantummodo* f. 1-2 (mitjan segle XIII).
F: *F*₇ *F*₈ *F*₉ (*hebraee, sed tamen latine modo glossarum in marginibus*)
*F*₇: Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, coll. Antonio Magliabechi, Magl. II-I-7 (hebr. segle XII).
*F*₈: Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, coll. Antonio Magliabechi, Magl. II-I-8 (hebr. final del segle XIII - inici del XIV).
*F*₉: Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, coll. Antonio Magliabechi, Magl. II-I-9 (hebr. final del segle XIII - inici del XIV).
S: Schaffhausen, Ministerialbibliothek, ms. Min. 71, f. 60-153 (segles XIII-XIV).
G: Girona, Arxiu Capítular, ms. 19*b* (segle XIV).³³
M: Stuttgart, Hauptstaatsarchiv, SSG Maulbronn: *tantummodo* f. 1*r/v* (segle XIV).
C: Carpentràs, Bibliothèqu Inguimbertaine, ms. lat. 153, f. 1*ra*-78*vb* (segle XIV).
B: Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. theol. lat. fol. 306, f. 46-136 (any 1437).³⁴
Z: París, Bibliothèqu Mazarine, ms. lat. 1115 (olim 2103, final segle XVII).

32. Amb relació a aquests onze manuscrits que ens transmeten el Talmud llatí, vegeu Fidora (2015a, § 2).

33. El còdex té una doble numeració en llapis (no pas en tinta) que anotem d'aquesta manera: f. 1*ra*(44) - 38*vb*(81). Aquest còdex va ser escindit del que ara és el ms. 19*a*, el qual conté fragments dels *Dialogi* de Guillem d'Occam.

34. La datació prové del catàleg de Rose (1901, p. 473).

Si bé alguns passatges del dossier ja foren publicats per diversos estudiosos, és ben cert que bona part continua inèdita.³⁵ A continuació farem la descripció del dossier, seguint el manuscrit de París (Bibliothèque Nationale de France, 16658, *P*), datat de mitjan segle XIII, que ha estat el manuscrit de referència per als estudis anteriors i del qual també s'han fet les edicions parcials suara mencionades. Aquest manuscrit té 238 folis, però és el resultat d'haver enquadernat tres unitats codicològiques distintes. La unitat codicològica més antiga és la que va del foli 97*ra* al final del còdex.³⁶ Aquesta unitat està subdividida en dues parts, cadascuna de les quals és introduïda per un pròleg: la primera part conté les *Extractiones de Talmud* ordenades seqüencialment (f. 97*ra*-211*rb*), i la segona, documents relacionats amb els dos processos (f. 211*rb*-238*vb*).

Aquesta unitat codicològica va ser relligada conjuntament amb dues altres unitats: una que conté la versió temàtica de les *Extractiones* (f. 5*ra*-96*ra*), i una altra (f. 1*ra*-4*ra*) que transmet el mateix text que els primers folis de la part seqüencial (f. 97*ra*-100*rb*), la qual cosa permet considerar que aquest primer quadern (f. 1*ra*-4*ra*) és un segon exemplar de l'inici de la traducció seqüencial conservat parcialment en aquesta enquadernació i no pas —com havia semblat fins ara— que la versió temàtica i la seqüencial compartien el mateix pròleg (f. 1*ra*-3*vb* i 97*ra*-99*rb*).³⁷

35. Començant per Isidore Loeb (1880-1882), en el segle XIX —el qual també donava notícia d'alguns passatges, que ja havien estat publicats en el segle XVIII per Echarde (1708) i Du Plessis d'Argentré (1728-1736)—, fins a arribar a Gilbert Dahan (1999), passant per Klapper (1926), Klibansky (1933), Millàs Vallicrosa (1960) i Merchavia (1970). L'objectiu del nostre equip de recerca és el de pal·liar aquesta mancança en l'edició.

36. Aquesta unitat codicològica també té una numeració que comença per 1, la qual cosa demostra que era un exemplar independent.

37. Les *Extractiones de Talmud* seqüencials, introduïdes pel pròleg, tradueixen passatges talmúdics seleccionats i ordenats seqüencialment, segons el lloc que ocupen dins del Talmud hebreu. La mencionada versió temàtica conté *mutatis mutandis* els mateixos passatges talmúdics de la versió seqüencial, però ordenats segons l'argument polèmic. Remarquem que ambdues parts van resultar enquadernades en aquest exemplar, quan devien ser en origen independents, segons fan pensar els indicis codicològics, la repetició del pròleg i la doble numeració de la foliació a partir del foli 97*ra*. D'altra banda, criteris interns del text demostren que la traducció temàtica ha estat compilada posteriorment a la seqüencial: la temàtica conté, de fet, un text de vegades diferent de la seqüencial. Quant a aquest text, hem pogut comprovar que fou el resultat d'un afegit dels trenta-cinc articles de Donin i del text que més endavant citem com a *Antologia talmúdica* (que es troben en la segona part de la unitat codicològica més antiga) al text de les *Extractiones*. Quant a la influència dels articles de Donin en la compilació

Com acabem de dir, la segona part de la unitat codicològica més antiga (f. 211rb-238vb) conté documents relacionats amb els dos processos: d'una banda, els trenta-cinc articles de Nicolau Donin —que havia aportat el papa Gregori IX contra el Talmud el 1239-1240—, les rèpliques dels rabins Yehiel i Judà i les butlles del papa Gregori IX als reis d'Europa demanant-los que apliquessin la condemna del Talmud —les quals únicament foren acatades pel rei de França. De l'altra, la correspondència entre Odó de Châteauroux, el papa Innocenci i el rei de França Lluís IX sobre el nou procés que aquest últim havia demanat, i la condemna final pronunciada per Odó el 1248. Formen part d'aquesta segona secció, també, una llista de noms dels rabins que apareixen en la traducció del Talmud, algun dels quals amb una petita glossa explicativa, i un índex de les citacions bíbliques (alguns dels testimonis conservats contenen un índex de llocs bíblics i un altre de temàtic, ordenat alfabèticament).

Entre els articles de Donin i les *depositiones* dels rabins, hi ha col·locades dues petites antologies de traduccions que, tot i haver estat fetes, no van trobar probablement un lloc ordenat en les seccions precedents ni en els documents oficials, per la qual cosa han estat afegides aquí sense seguir cap ordre precís: una antologia d'altres passatges talmúdics (que anomenem *Antologia talmúdica*) i un recull de glosses de Raixí, sobretot a l'Antic Testament.³⁸

Havent descrit el dossier en la seva forma més completa i clara, segons el manuscrit *P*,³⁹ passem a descriure breument el contingut dels testimonis ma-

de la versió temàtica, en aquells casos en què la seqüencial comparteix el mateix passatge talmúdic, vegeu Fidora (2015*b* i 2015*a*).

38. Si bé en aquesta antologia s'hi troben sobretot glosses a l'Antic Testament, tant en els articles de Donin com, i en major mesura, en les *Extractiones* les glosses de Raixí apareixen interpolades ben freqüentment als passatges talmúdics.

39. Heus aquí un esquema seqüencial del dossier tal com es troba al manuscrit de París (BnF 16558); noteu que els parèntesis quadrats indiquen les unitats codicològiques: [F. 1ra-4va: Exemplant del text contingut en els folis 97ra i següents; f. 4vb *in albo*.] [F. 5ra-96ra: Traducció del Talmud ordenada per arguments polèmics (temàtica) i redacció de la comparació de les *Extractiones de Talmud* i de la resta de material talmúdic traduït al llatí contingut en el dossier, és a dir, dels trenta-cinc articles de Nicolau Donin i de l'*Antologia talmúdica*.] [F. 97ra-211ra: *Extractiones de Talmud* (seqüencial) amb *Praefatio in extractiones de Talmud*. Aquí començava, de fet, el dossier primigeni, sense versió temàtica, el qual conté una numeració independent que s'inicia en el núm. 1; f. 211rb-211va: *Prologus in secundam partem*. F. 211va-217vb: Els trenta-cinc articles de Nicolau Donin. F. 217vb-224va: *Antologia talmúdica*. F. 224va-230vb: Recull de glosses de Raixí. F. 230vb-231va: Depositions dels rabins Yehiel i

nuscrits que ens han arribat, amb relació a aquest mateix dossier. El manuscrit de la Bibliothèque Mazarine (*Z*) es l'únic que té la mateixa estructura que el manuscrit de París: això es deu al fet que n'és un *codex descriptus*.

El manuscrit de Carpentràs (*C*) conté les *Extractiones* (seqüencial) i el conjunt de documents sobre la controvèrsia amb el judaisme.⁴⁰ El manuscrit de Girona (*G*) té una estructura semblant a la de Carpentràs: de fet, és força probable que *C* sigui còpia de *G*.⁴¹

El manuscrit de Berlín (*B*) és un miscel·lani d'obres contra els jueus i sobre la Sagrada Escripura: s'inicia també amb la part corresponent a *P 97ra*, però la còpia acaba al bell mig de les *Extractiones* amb un passatge de *Sanhedrín* (97a). Els folis 139-209 contenen el text *De differencia nostre tranlacionis ab hebraica littera veteris testamenti a fratre Nicolao de Lira*.

El manuscrit de Breslau (*W*) conté parts de les *Extractiones* (seqüencial) del tractat *Sanhedrín*,⁴² mentre que el manuscrit de Stuttgart, Maulbronn (*M*), conté un fragment de la part temàtica amb passatge del tractat *Sanhedrín* (segles XIII-XIV).⁴³ El manuscrit de Schaffhausen (*S*) conté el pròleg —amb variants textuals significatives— (en *P*, f. 97ra-99rb) i la versió temàtica.

La versió temàtica també ha estat transmesa com una obra separada i abreujada per dos altres manuscrits dels segles XIV i XV, els quals destaquen perquè tenen un cert grau d'autonomia respecte a la resta del dossier.⁴⁴

Judà (Llatí: *Vivus*; Iuda). F. 231va-232va: Llista de noms de rabins talmúdics. F. 232va-234va: Cartes i documents oficials d'Odó de Châteauroux i dels papes Innocenci IV i Gregori IX relacionats amb la controvèrsia sobre el Talmud. F. 234va-238vb: Índex de citacions bíbliques.]

40. És a dir, que comença amb el text del ms. *P*, f. 97ra (*C* f.13ra). El fet que les dues unitats codicològiques, que a París apareixen enquadrades abans d'aquesta, hi faltin reforça la hipòtesi que la versió originària del dossier no les contenia. Els folis de *C* 1ra-12vb contenen un índex alfabètic de paraules clau contingudes en el dossier, amb la referència del foli en el qual es troben. Les obres posteriors al Talmud llatí són també de polèmica antijueva. Per a una descripció del còdex, vegeu *Catalogue général*.

41. Al ms. *G* hi manquen alguns folis al començament, al mig i al final, tot i que s'acaba amb el començament de la llista dels rabins. Quant al manuscrit de l'Arxiu Capitular de Girona, vegeu Millàs i Vallicrosa (1960) i Fidora (2016).

42. Aquest tractat fou editat per Klapper (1926).

43. Una edició i comentari d'aquest manuscrit es troba en Hasselhoff i Cruz (2015).

44. Aquest *Epítome del Talmud* és transmès en els manuscrits següents. *Y*: Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 21259 (Ulm. 59), f. 28va-39va: *Excerptum de Talmut (contra Iudaeos)* (segles XIII-XIV); *L*: Londres, British Library, Add MS 19952, f. 85-99: *Talmut sive heresis Iudeorum* (any 1472). El doctorand Isaac Lampurlanés (UAB) s'ocupa de l'edició crítica d'aquest epítom com a tema de tesi doctoral.

Finalment, comentem ara un testimoni manuscrit particular, que no conté pas íntegrament tot el dossier, ans únicament la part de les *Extractiones*. Aquest document és un manuscrit hebreu del Talmud en tres volums, que es conserva a la biblioteca nacional de Florència. Tot i que els tres volums han estat catalogats en una única signatura, el primer, datat el 1177, no forma pas una unitat amb els altres dos, que són posteriors (probablement del final del segle XIII). Aquests dos darrers volums contenen als marges dels passatges talmúdics, a manera de glossa, sengles traduccions llatines, les quals coincideixen amb els textos de les *Extractiones*.

Ambdós manuscrits de Florència (F_8 i F_9) també contenen passatges que no es troben en els altres manuscrits de les *Extractiones*, la qual cosa, potser, és sinònim que ens trobem davant d'una fase de *work in progress* de la traducció: convindria de situar-los en una època prèvia a la reelaboració i selecció definitiva que menà a la redacció del dossier. De fet, tot i que el manuscrit de París (P —i el *codex descriptus Z*—) resulti textualment excel·lent, les variants textuals transmises per F , sovint semblants a les transmises per B , així com les particularitats de G i C (recordem que C és probablement *descriptus* de G), ens fan pensar que P , considerat fins ara *codex optimus*, potser és el resultat d'una mena de procés de correcció. Aquest manuscrit és interessant perquè hi podem trobar les traduccions fetes en un manuscrit talmúdic més o menys contemporani i, per tant, proper a la *Vorlage* de les traduccions.

4. Algunes característiques

A tall d'exemple, el fet que el manuscrit de Florència pugui ser considerat molt proper al del Talmud que es va fer servir per a la traducció llatina es veu molt clarament en el passatge següent: el foli 242 del tercer volum del Talmud de Florència (F_9) conté el text del tractat *Sanhedrin* (94a, segons l'edició del Talmud de VÍlnius), del qual s'ha extret el passatge següent de les *Extractiones*, contingut com a glossa en el marge inferior del mateix foli (*Extractiones de Talmud, Sanh. 94a*; Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. II-I-9 f. 242): «Dicit rbi Aba: Donec veniant praedatores et praedatores praedatorum.»

El passatge corresponent del Talmud de VÍlnius diu el següent:⁴⁵

45. Traducció catalana: «i Raba digué —altres diuen que fou R. Yisshaq—: fins que arribin els saquejadors i els saquejadors dels saquejadors».

ואמר רבא ואיתימא רבי יצחק: עד דאתו בזוזי ובזוזי דבזוזי

La diferència que s'estableix a l'hora de citar els noms del rabí al qual s'atribueix la citació és ben palesa: en llatí és mencionat com a «R. Aba», mentre que en el text hebreu de l'edició de Vilnius hi apareix com a «Raba». Ben bé es podria pensar, doncs, que en aquest passatge el traductor llatí interpreta erròniament, fent de «Raba» un «rabbi Aba». En hebreu, però, aquests noms són escrits de manera diferent: el nom «Aba» conté una àlef de més al començament (אבא). En canvi, si mirem el manuscrit de Florència, podem trobar, junt amb altres variants textuais, exactament aquest nom «Aba» (אבא), que apareix en la traducció llatina (Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. II-I-9 f. 242):

אמ'ר' אבא ואיתימ'ר' יצחק עד דאתי בזוזי ובזוזי דבזוזי

Paral·lelament, en l'exemple següent podem veure com funciona el procés editorial dut a terme a l'hora de redactar el manuscrit *P*: es tracta d'un passatge de *Sanhedrín* (35a):⁴⁶

אמר רבי אלעזר אמר רבי יצחק: כל תענית שמלינין בו את הצדקה - כאילו שופך דמים, שנאמר מלאתי משפט צדק וגו'

La traducció llatina que es troba en *P* és la següent (*Extractiones de Talmud, Sanh. 35a; BnF, ms. lat. 16558, f. 151rb*):

Dicit rby Eleazar: Ieiunium cum quo non fit elemosyna, quasi effunderetur sanguis, et hoc est quod scriptum est <Is .i. mg.>: «Iustitia habitavit in ea —glossa Salomonis: quia post ieiunium dabant elemosynas pauperibus—, nunc autem homicidae —glossa: quia pauperes spem habent in eis et ipsi dimittunt eos mori fame—» (Is 1,21).

Mentre que la glossa marginal llatina del manuscrit de Florència anota (Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. II-I-9 f. 156):

Dicit rbi Eleazar quod ieiunio (*sic*) cum quo non fit iusticia —id est elemosyna— quasi effunderetur sanguis, et hoc est quod scriptum est: «Iustitia habitavit in ea —Is .i.— —glossa: quia post ieiunium dabant pauperibus elemosynas—, nunc autem homicidae —glossa: quia pauperes spem habent in eis et dimittunt eos mori fame—» (Is 1,21).

46. Traducció catalana: «Rabí Elazar digué en nom de rabí Yisshaq: tots el dies de dejuni, en els quals es deixa l'almoïna (lit. "l'acció justa") per el dia següent, és com si es vessés sang: com és escrit: "Plena de seny, la justícia, etc. [hi residia; ara, en canvi, assassins" (Is 1,21)].»

En primer lloc, veiem que el traductor llatí va afegir una glossa de Raixí, que explica per què el versicle bíblic està relacionat amb el que diu rabí Eleazar: es diu en la Bíblia, parlant de Jerusalem, «la justícia hi residia», perquè abans es donaven les almoines als pobres; «ara, en canvi, assassins», perquè els pobres confien en aquells que haurien de donar-los almoines, els quals, com que no ho fan, els deixen morir de gana.

En segon lloc, és interessant de constatar que el manuscrit de Florència té una lectura més fidel a l'original, car tradueix literalment el text talmúdic; s'hi diu, de fet, «cum quo non fit *iusticia*», i explica que el sentit de *iustitia* en aquest context és el d'*almoina*. La paraula *iustitia* (arrel semítica **sdq*-) és precisament el que connecta la sentència de rabí Eleazar amb la citació bíblica. En la seva sentència hi trobem, de fet, la paraula *ṣedaqah* i en la citació bíblica hi apareix *ṣedeq*; ambdós mots són derivats de l'arrel **sdq*-. La versió de París, que substitueix de seguida *iustitia* amb *elemosyna* en les paraules del rabí, no crea la connexió amb la citació bíblica, a diferència de la glossa llatina present en el manuscrit de Florència, en què hi trobem dos cops la mateixa paraula, *iustitia*.

Un tercer exemple que ens mostra el manuscrit de Florència com a molt proper a la *Vorlage* de la traducció llatina del Talmud ens l'ofereix la citació de *Ber. 5a* (citada ja *supra* en la nota 3) (*Extractiones de Talmud, Ber. 5a*; BnF, ms. lat. 16558, f. 100va-b):

Dicit rby Levy: Quid est quod scriptum est: «Et dabo tibi tabulas lapideas et legem et praeceptum quod scripsi ad docendum eos» (Ex 24,12)? «Tabulas lapideas», id est libros Moysi. «Legem», id est Mysna. «Praeceptum», caerimonias et iudicia. «Quod scripsi», hii sunt libri prophetarum et hagiographorum. «Ad docendum eos», hoc est Talmud —nullum enim documentum potest fieri nisi per Talmud; et qui docet per Mysna vocatur finiens saeculum—. Per hoc potestis scire quod omnia ista fuerunt *halaka* Moysi —id est edocta—, in monte Sinai.

El text del Talmud de VÍlnius és, també en aquest cas, diferent:

ואמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: מאי דכתיב ואתנה לך את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם, לחות - אלו עשרת הדברות, תורה - זה מקרא, והמצוה - זו משנה, אשר כתבתי - אלו נביאים וכתובים, להורותם - זה גמרא; מלמד שכולם נתנו למשה מסיני⁴⁷

47. «I digué rabí Leví bar Hama per boca de rabí Ximon ben Laqix: Quin és el significat del versicle: “I jo et donaré les taules de pedra, i la Llei i el manament, car he escrit que tu els hauries d'adoctrinar”? “Taules de pedra”: això és els deu manaments; “la Torà”: això és la Bíblia; “el manament”: això és la Mixnà; “car jo he escrit”: aquests són els profetes i els hagiògrafs;

Les explicacions són divergents: en llatí hi manquen els deu manaments i, per això, tot és com si s'hagués desplaçat un lloc. Igualment, en l'arameu, no hi trobem la paraula *hālākâ*, que podem llegir cap al final de la versió llatina. El text de Florència resol aquesta situació (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. II-I-7 f. 6):⁴⁸

וא' ר' לוי בר לחמא א' ריש ל' מאי דכת' [עלה אלי ההרה והיה שם] ואתנה לך את
לוחות האבן והתור' והמצוה אשר כתבתי להורות לוחות זו תורה והתורה זו משנה
[מקרא] והמצוה כמשמעה אילו מצות וחוקים אשר כתבתי אילו נביאין וכתובים
להורותם זה תלמו' מלמד שכולן נתנו (הלכה) למשה מסיני

En aquest cas, es veu que les taules de pedra (לוחות) no són explicades, com a Vîlnius, com els deu manaments (עשרת הדברות), ans com la Torà (זו תורה) (és a dir, els «libri Moysi» del llatí); la Torà, no pas com la Bíblia (מקרא), ans com la Mixnà (והתורה זו משנה); el manament (המצוה), no pas com la Mixnà, ans com מצות וחוקים, és a dir, com a *llei consuetudinària* (Jastrow, 1903, p. 438, cfr. llat. *iudicia*) i *pans àzims* [per la cerimònia de la Pasqua] (Jastrow 1903, p. 823) (cf. llat. *caerimonias*) o bé, amb una altra vocalització, מצות 'queixa' (Jastrow, 1903, p. 824) (potser el llatí s'hauria de llegir *querimonias*): en tot cas, és força clar que el llatí segueix aquesta tradició textual.

Dels exemples que hem anat citant, se'n desprenen algunes característiques amb relació a la traducció llatina del Talmud: hem fet referència, en les explicacions del pròleg relatives a l'adaptació de l'hebreu al llatí, a la presència d'un glossari de termes hebreus que apareixen emprats en la traducció.

És molt rellevant, també, el recull de glosses atribuïdes correctament a Raixí, encara que, a més, hi són presents altres glosses de tradició igualment talmúdica. També hem fet al·lusió a la natura de les *Extractiones*, entès com a material pensat per a fer servei a la literatura de refutació del judaisme, especialment gràcies a les notes marginals que classifiquen amb paraules clau els continguts a què es fa referència (com ara *stultitia*, *error*, *blasphemia* o expres-

«que tu els hauries d'adoctrinar»: això és la Guemarà. Això (ens) mostra que totes aquestes coses foren donades a Moisès al Sinaí.»

48. Tot i que hem dit que el primer volum de Florència és una unitat codicològica diferent i més antiga, aquí també es veu una tradició textual molt propera al text llatí. El text entre parèntesis angulars correspon a glosses marginals o interlinears posteriors que completen o corregeixen el text. El text entre parèntesis rodons conté una ratlla supralineal que potser denota una expuntuació.

sions similars), així com a la refosa de la traducció seqüencial en una versió temàtica.

Les *Extractiones* són un text que tradueix literalment el Talmud de Babilònia, buscant-hi la demostració (*denudatio*) de la falsedat dels seus continguts. El traductor (o els traductors, car s'hi entreveu un mètode de traducció a quatre passos: lectura-traducció-anotació-«edició»), pot comprimir la idea de l'original, encara que amb una sincera vocació de fidelitat al text, presentant ben sovint omissions literals de l'original, però com a resultat del mètode de traducció i no per tal d'evitar els continguts hebreus.⁴⁹

Finalment, el tret que volem destacar és el de les citacions bíbliques.⁵⁰ Resulta clar que, per a la traducció dels llocs bíblics, la versió llatina va acudir d'una manera sistemàtica a la versió de sant Jeroni (estrictament, en alguna recepció encara no identificada). Això no obstant, en aquells casos en què el Talmud basava el seu comentari rabínic en la paraula hebrea i la Vulgata llatina no traduïa amb claredat el *textus receptus masoreticus* hebreu, llavors el traductor acudia a l'original *receptus* de la Bíblia hebrea o, el que és el mateix, a la citació en hebreu del text talmúdic.⁵¹

49. Cf., a tall d'exemple, el passatge següent de *Sanh.* 92b. El Talmud llatí diu així (*Sanh.* 92b): «Dicit rby Joce: Mortui quos resuscitavit Ezechiel perrexerunt in terram Israel et acceperunt uxores genueruntque filios et filias. Stetit rby super pedes suos et ait: Ego sum de filiis filiorum ipsorum, et ecce filatria mea quae avus meus reliquit michi ab illis.» En aquest passatge, el Talmud llatí tradueix fidelment el passatge del Talmud de Babilònia (92b):

רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר מתים שהחיה יחזקאל עלו לארץ ישראל ונשאו נשים והולידו בנים ובנות עמד רבי יהודה בן בתירא על רגליו ואמר אני מבני בניהם והללו תפלין שהניח לי אבי אבא מהם

(Traducció catalana: «Rabí Elièzer, fill del rabí Yossé el Galileu, diu: Els morts que Ezequiel féu ressuscitar pujaren vers la terra d'Israel, prengueren mullers i criaren fills i filles. S'alçà rabí Yehudà ben Betirà dempeus i digué: Jo sóc un dels seus descendents i aquestes són les filactèries que em llegà d'ells el meu avi.») En aquest passatge talmúdic, la traducció llatina és força exacta, paraula per paraula, sentit per sentit, a l'original talmúdic, tot i que, amb referència als noms de persona, no es respectin els noms complets dels rabins ni el seu patronímic (el «rabí Ioce» del Talmud llatí apareix mencionat com a rabí Elièzer, fill de rabí Yossé ha-Guelilí (רבי יוסי הגלילי) en el Talmud de Babilònia, mentre que el «rby» del Talmud llatí fa referència a rabí Yehudà ben Betirà (רבי יהודה בן בתירא)).

50. En la nostra edició, emprem com a text base de consulta la Vulgata de sant Jeroni en l'edició de Robert Weber (1a edició, 1969).

51. La transmissió de citacions bíbliques directes al Talmud de Babilònia és fidel al *textus receptus* de la Bíblia hebrea: recordem que és durant el Concili de Jàmnia —organitzat per Yohanan ben Zakkay durant el període de temps que va de la destrucció de Jerusalem (70 dC)

En l'exemple següent, les *Extractiones* han seleccionat un lloc de *Berakhot* en què es qüestiona la duració d'un *momentum* respecte de la ira de Déu. El tema, naturalment, podia interessar, perquè posa de manifest la idea de Déu limitat a una durada en el temps. La traducció llatina del text talmúdic fa servir l'hebraisme *regay* (hebr. *rega*^e, רָגַע) segons el salm 29,6: això no obstant, la versió llatina *iuxta LXX* «quoniam ira in indignatione eius et vita in voluntate eius...»⁵² no servia, perquè eludia el concepte objecte de comentari, de manera que, en aquest cas, la traducció llatina fa ús de la versió *iuxta Hebraeos* «quoniam ad momentum est ira eius et vita in repropitiatione eius...»,⁵³ en la qual sí que es mostra la paraula clau *momentum* per a aquest context (*Extractiones de Talmud, Ber. 7a*; BnF, ms. lat. 16558, f. 102vb):

Et quantum durat ira eius? Quantum *regay*. Et quantum durat *regay*? Quantum prolatio eius. Et quomodo scis quod irascatur Deus quantum durat *regay*? Quia scriptum est —in Psalmo secundum hebraeum et Hieronymum—: «quoniam *regay* ad momentum ira eius» [Ps 29,6 (*iuxta* hebr.)] —littera nostra «quoniam ira in indignatione» [Ps 29,6 (*iuxta* LXX)]—. Et per hoc quod Isaias dicit: «abscondere modicum ad momentum donec pertranseat indignatio mea» (Is 26,20).

No és en absolut poc freqüent que apareguin matisos amb referència a la versió llatina de sant Jeroni, d'acord amb la lectura del text hebreu: són pasatges, aquests, als quals s'ha hagut d'aplicar una crítica sobre la versió vulgata perquè el context talmúdic tingui sentit. Ho podem veure en un exemple senzill (*Extractiones de Talmud, Ber. 33b*; BnF, ms. lat. 16558, f. 111va):

Omnia sunt in manu Dei, praeter frigus, sicut scriptum est —Prv .xxii. secundum hebraeum—: «frigus in via perversi» (Prv 22,5).⁵⁴

a la derrota de Bar Kokheba el 135 dC— que es fixa per escrit i d'una manera inamovible el text consonàntic hebreu, un text que serà vocalitzat alguns segles més tard pels masoretas. La importància d'aquest sínode rau en el fet que s'hi fixaren els llibres canònics de la Bíblia hebraica, així com també el seu *textus receptus* (text consonàntic).

52. Septuaginta (Ralphs, 1979, Sl 29,6): «ὄτι ὀργὴ ἐν τῷ θυμῷ αὐτοῦ, καὶ ζωὴ ἐν τῷ θελήματι αὐτοῦ».

53. Hebr. (BHS, p. 1111; Sl 30,6) *ki rega^e b' appò hayyim biršónó* (כִּי רָגַע בְּאִפּוֹ חַיִּים בְּרִצּוֹנוֹ).

54. Cf. el *textus receptus* (BHS, p. 1304) de Pr 22,5:

צָנִים פָּחִים בְּדֶרֶךְ עֵקֶשׁ שׁוֹמֵר נַפְשׁוֹ יִרְחַק מֵהֶם

Aquest pasatge no es troba ni al Talmud de VÍlnius ni al de Florència. Tanmateix, el trobem al Talmud de Munic (Bayerische Staatsbibliothek, cod. hebr. 5, f. 149r):

א"ר חנינא הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים שני צנים פחים בדרך עקש ושומר נפשו ירחק מהם

En aquest cas, la versió de sant Jeroni per a Pr 22,5 («arma et gladii in via perversi») no permetia pas de comprendre el context talmúdic, que havia de traduir *frigus* directament de l'hebreu.

5. Conclusió

La traducció llatina del Talmud —sobre la qual es treballa amb tota seguretat ja durant el 1239 com a data *post quem*— apareix amb el títol d'*Extractiones de Talmud* per a la versió elaborada entre 1244-1245, sota la supervisió o encàrrec del bisbe Odó de Châteauroux. Es tractava d'una selecció (*extractiones*) de llocs talmúdics que presumiblement posaven de manifest els errors del judaisme.

Des del punt de vista de la història de la controvèrsia, és rellevant que la tradició llatina fes ús directament de la font hebrea del Talmud per a refutar el judaisme: ja prèviament hi havia hagut alguns antecedents primerencs d'ençà de Pero Alfonso d'Oscà (ca. 1110). La traducció de llocs talmúdics segons l'ordre d'aparició (seqüencial) fou reelaborada en una versió que reorganitzava els passatges escollits d'una manera temàtica. Ambdues versions (la seqüencial i la temàtica) es compilaren i foren acompanyades per altres documents històrics sobre el procés de condemna del Talmud, iniciat a París a partir del 1240, i donaren lloc a un dossier pensat perquè servís com a material per a l'escriptura d'obres de refutació del judaisme. L'equip d'investigació del qual formem part, titulat «The Latin Talmud and its Influence on Christian-Jewish Polemic», s'encarrega de l'edició crítica i de l'estudi de les repercussions del text.

Bibliografia

Fonts

BHS = ELLIGER, Karl; RUDOLPH, Wilhelm (ed.). *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. 5a edició. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

«R. Haninà digué: tot és en mans del cel, excepte el bufar dels vents freds, car s'ha dit “el bufar dels vents freds és al camí del pervers: qui vol guardar-se a si mateix, se n'allunya”» (Pr 22,5). Quant a l'expressió «bufar dels vents freds» (צנים פחים), vegeu Jastrow, 1903, p. 1290 (צנה III) i p. 1151 (נפ III).

- Biblia LXX* = RAHLFS, Alfred (ed.). *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Stuttgart, 1979. [1a edició: 1935]
- Biblia Vulgata* = WEBER, Robert (ed.). *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. 3a edició. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1984. [1a edició: 1969]
- PETRUS ALPHONSI. *Dialogus* = PEDRO ALFONSO DE HUESCA. *Diálogo contra los judíos*. Text llatí de K. P. Mieth, traducció d'E. Ducay, introducció de J. V. Tolan, coordinació de M. J. Lacarra. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1996.
- PETRUS VENERABILIS. *Adversus Iudeorum inveteratam duritiam*. Edició a cura de Y. Friedman. Turnhout: Brepols, 1985. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis; 58)
- *Adversus Iudeorum inveteratam duritiam*. Edició a cura de J. P. Migne. Patrologia Latina, vol. 189, col. 507-650.
- *Against the inveterate obduracy of the Jews*. Trad. anglesa d'Irven M. Resnick. Washington: The Catholic University of America Press, 2013. (The Fathers of the Church, Mediaeval Continuation; 14)
- Talmud Bavli. The Schottenstein edition*. Direcció de R. Hersch Golwurm. Brooklyn, N. Y.: Artscroll, 1990-.
- The Jerusalem Talmud*. Edició a cura de H. W. Guggenheimer. Berlín; Nova York: De Gruyter, 2000-. (Studia Judaica)

Estudis

- ASHTOR, Eliyahu (1973). *The Jews of Moslem Spain*. Filadèlfia: Jewish Publication Society of America. 2 v.
- Catalogue général = Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*. Vol. 34: Carpentras. Vol. 2: Introduction. *Fonds général (1)* [en línia]. <http://ccf.bnf.fr/portailccfr/jsp/index_view_direct_anonymous.jsp?record=eadcgm:EADC:D36A11365> [Consulta: 17 setembre 2015]
- CHAZAN, Robert (2012). «Trial, Condemnation, and Censorship: The Talmud in Medieval Europe». En: FRIEDMAN, John (*et al.*). *The Trial of the Talmud. Paris, 1240*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, p. 1-92.
- DAHAN, Gilbert (dir.) (1999). *Le brûlement du Talmud à Paris 1242-1244*. París: Cerf.

- DU PLESSIS D'ARGENTRÉ, Charles (1728-1736). *Collectio Judiciorum de novis erroribus qui ab initio saec. XII <usque ad 1735> in Ecclesia proscripti stint atque notati; Censoria etiam judicia academiaram*. París. 3 v.
- ECHARD, Jacques (1708). *Sancti Thomae Summa suo auctori vindicata*. París.
- FELIU, Eduard (2010). *Lletres hebrees a la Barcelona medieval*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- FIDORA, Alexander (2015a). «Textual rearrangement and thwarted intentions: The two versions of the Latin Talmud». *Journal of Transcultural Medieval Studies*, 2/2, p. 63-78.
- (2015b). «The Latin Talmud and its translators: Thibaud de Sézanne vs. Nicholas Donin?». *Henoch: Historical and Textual Studies in Ancient and Medieval Judaism and Christianity*, 37/1, p. 17-28.
- (2016). «Die Handschrift 19b des Arxiu Capitular de Girona. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des lateinischen Talmud». En: LEHNER, H.-C. (et al.). *Zwischen Rom und Santiago: Festschrift für Klaus Herbers zum 65. Geburtstag*. Bochum: Winkler, p. 49-56.
- FISHMANN, Talya (2011). *Becoming the people of the Talmud: Oral Torah as written tradition in medieval Jewish cultures*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- FRIEDMAN, John (2012a). «The dirge of Rabbi Meir of Rothenberg on the burning of the Talmuds of thirteenth-century France by king Louis IX». En: FRIEDMAN, John (et al.). *The Trial of the Talmud. Paris, 1240*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, p. 169-172.
- (2012b). «The Disputation of Rabbi Yehiel of Paris». En: FRIEDMAN, John (et al.). *The Trial of the Talmud. Paris, 1240*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, p. 126-168.
- HASSELHOFF, Görgé K. (2015). «Rashi for Latin readers: The transliterations of Paris, 1240, with an edition of the excerpts from Leviticus, Numbers, and Deuteronomy». En: HASSELHOFF, Görgé K.; STÜNKEL, Knut Martin (ed.). *Transcending words: The language of religious contact between buddhists, Christians, Jews, and Muslims in premodern times*. Bochum: Winkler, p. 103-109.
- HASSELHOFF, Görgé K.; CRUZ, Óscar de la (2015). «Ein Maulbronner Fragment der lateinischen Talmudübertragung des 13. Jahrhunderts (mit Edition)». *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, 74, p. 332-344.
- HOFF, Jean Connell (2012). «The Christian evidence». En: FRIEDMAN, John (et al.). *The Trial of the Talmud. Paris, 1240*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, p. 93-125.

- JASTROW, Marcus (1903). *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature*. Nova York. 2 v.
- KLAPPER, Joseph (1926). «Ein Florilegium Talmudicum des 13. Jahrhunderts». *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görresgesellschaft*, 1, p. 3-23.
- KLIBANSKY, Erich (1933). «Beziehungen des christlichen Mittelalters zum Judentum». *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 77, p. 456-462.
- LOEB, Isidore (1880; 1881; 1882). «La controverse de 1240 sur le Talmud». *Revue des Études Juives*, 1 (1880), p. 247-261; 2 (1881), p. 248-270; 3 (1882), p. 39-57.
- MERCHAVIA, Chenmelech (1970). *The Church versus Talmudic and Midrashic Literature (500-1248)* [en hebreu]. Jerusalem: Bialik Institute.
- MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria (1960). «Extractos del Talmud y alusiones polémicas en un manuscrito de la Biblioteca Catedral de Gerona». *Sefarad*, 20, p. 17-49.
- RAGACS, Ursula (2001). *Die zweite Talmuddisputation von Paris 1269*. Frankfurt: Peter Lang. (Judentum und Umwelt; 71)
- ROSE, Valentin (1901). *Verzeichniss der lateinischen Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin*. Berlin.
- RUIZ MORELL, Olga (2014). «Literatura halájica: Misná, Tosefta, Talmud». En: SEIJAS, Guadalupe (ed.). *Historia de la literatura hebrea y judía*. Madrid: Trotta, p. 265-288.
- SEIJAS, Guadalupe (dir.) (2014). *Historia de la literatura hebrea y judía*. Madrid: Trotta.
- STILLMAN, Norman A. (1979). «Aspects of Jewish life in Islamic Spain». En: SZARMACH, Paul E. (ed.). *Aspects of Jewish culture in the Middle Ages*. Albany: State University of New York Press, p. 51-84.
- SZPIECH, Ryan (2013). *Conversion and narrative*. Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- (2014). «Petrus Alfonsi... erred greatly. Alfonso of Valladolid's imitation and critique of Petrus Alfonsi's *Dialogus*». En: CARDELLE DE HARTMANN, Carmen; ROELLI, Philipp (ed.). *Petrus Alfonsi and his 'Dialogus'*. Florència: Sismel, p. 321-348. (Micologus' Library; 66)
- VIDAS, Moulie (2014). *Tradition and the formation of the Talmud*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.